

УДК 94: 004 (477)

**ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ВИЩОМУ
НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ**

к. і. н., доц. А. Г. Перетокін

к. і. н., доц. Ю. П. Дірявка

к. філол. н., доц. О. Ю. Баранник

*ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та
архітектури», м. Дніпропетровськ*

Постановка проблеми. Видатний учений сучасності В. Глушков, який зробив величезний внесок у комп'ютеризацію та інформатизацію науки, техніки й суспільства, не сумнівається у тому, що в майбутньому все більш і більш значна частина закономірностей оточуючого нас світу буде пізнаватися і використовуватися автоматичними помічниками людини. Проте настільки ж безсумнівним є і те, що все найбільш важливе в процесах мислення і пізнання завжди буде виконуватися людиною. Справедливість цього висновку обумовлена історично. Інтелектуальна і фізична міць людства визначається не тільки сумою людських м'язів і мозку, але і всіма створеними ним матеріальними і духовними цінностями. У цьому сенсі ніяка машина і ніяка сукупність машин, будучи, у кінцевому рахунку продуктом колективної діяльності людей, не можуть бути "розумнішими" людства в цілому. На рубежі ХХ-ХХІ століть обчислювальна техніка проникла в усі сфери людської діяльності і відкрила величезні можливості вибору джерел інформації, застосування інформаційних технологій під час навчання всіх предметів, у тому числі історії України та історії української культури у вищих навчальних закладах.

Зв'язок з науковими та практичними завданнями та аналіз останніх досліджень. Проблема використання інформаційних технологій під час викладання історичних дисциплін є актуальною в сучасній Україні. Останнім часом усе більше уваги вчені приділяють розробці цього питання. Починають з'являтися нові дослідження та методична література з цієї проблеми.

І. Захарова в книзі "Інформаційні технології в освіті", підкреслює важливість і необхідність застосування інформаційних технологій. На сьогодні велика кількість навчальних пізнавальних і розвиваючих матеріалів представлено в електронному вигляді. У навчальному посібнику подано класифікацію програмних засобів інформаційних технологій

навчання з позиції дидактики. Розглянуто принципи та можливі шляхи інтеграції інформаційних технологій навчання в навчально-виховний процес. Наведено практичні рекомендації щодо застосування гіпертекстової технології для створення гіпертекстових електронних підручників та авторських, освітніх Web-сайтів [4].

У дослідженні "Сучасні технології викладання історії в школі" М. Студенікіна підкреслюється, що застосування технічних засобів – одна з характерних рис сучасного розвитку школи і педагогіки. Посібник присвячений сучасним технологіям викладання історії – модульно-блоковому навчанню, проектній діяльності, застосуванню комп'ютерних програм та Інтернету на уроках історії [14].

У статтях В. Боголюбова, Г. Аствацатурова, М. Короткової, Є. Калущької розглядається застосування інноваційних технологій у педагогіці, подається огляд мультимедійних технологій, аналізується особистісно-орієнтований підхід під час використання наочних засобів, а також створення мультимедійного кабінету історії [3; 1; 7; 6]. Дослідження Т. Ладиченко, О. Мокрогуза, О. Барладіна, Д. Ісаєва, Л. Даценко, А. Фоменко, О. Пометун присвячені сучасним комп'ютерним навчальним програмам з історії та їх використанню в процесі викладання [8; 13; 2; 15].

Мета статті полягає у дослідженні використання інформаційних технологій на лекціях та семінарах з історії України та історії української культури у вищому навчальному закладі.

Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**:

- показати можливості використання інформаційних технологій під час викладання історії України та історії української культури;
- проаналізувати використання відеоносіїв у процесі викладання історичних дисциплін;
- охарактеризувати застосування комп'ютерних програмних технологій;
- розглянути можливості використання Інтернет-ресурсів у процесі викладання історичних дисциплін;
- вивчити методику застосування інформаційних технологій на лекціях та семінарах з історичних дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному світі інформаційно-комп'ютерні технології розвиваються у швидкому темпі, формується інформаційне суспільство. У зв'язку з цим йде пошук нових форм навчання за допомогою комп'ютерних технологій, розробляються сучасні програмні засоби освітнього призначення, навчальні заклади різного рівня оснащуються комп'ютерним обладнанням.

Інформаційні технології посіли провідне місце в організації навчального процесу з різних дисциплін. Сьогодні не виникає сумнівів у

необхідності та ефективності їх використання. Стан сучасної освіти такий, що процес навчання проходить в умовах постійного збільшення потоку інформації, який призводить до перевантаженості навчальних програм. Можна виділити такі форми організації роботи з використанням інформаційних технологій на лекціях та семінарах з історії України та історії української культури: 1) використання мультимедійних можливостей комп'ютера в якості наочного посібника; 2) застосування комп'ютерних програм та різноманітних носіїв інформації у навчальному процесі; 3) використання можливостей Інтернету для виконання завдань теоретичного і практичного спрямування; 4) проведення різного роду опитувань, тестування, тематичного оцінювання; 5) вивчення теми заняття студентами самостійно.

Специфіка історичної дисципліни передбачає постійну роботу з ілюстративним матеріалом. Ми добре знаємо прислів'я "Краще один раз побачити, ніж сто разів почути". Проблема використання наочності на заняттях з історії є "вічною", бо студенти під час вивчення далекого минулого мають справу з об'єктами, які в своїй більшості можна лише уявити. Застосування в процесі навчання мультимедійних технологій сприяє частковому вирішенню цієї проблеми. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне зупинитися на розширенні можливостей вивчення тем, що стосуються культури. Завдяки медіа- і комп'ютерним технологіям з'явилася можливість залучити студентів до скарбниці української культури, показати шедеври архітектури, живопису, скульптури.

Наприклад, під час лекційного заняття, присвяченого історії української культури другої половини XIX ст., за допомогою використання мультимедійних технологій можна познайомити студентів з такими видатними пам'ятками архітектури, як: Київський оперний театр архітектора В. Шретера, будинок Першої гімназії у Києві архітектора О. Беретті, приміщення комерційного училища, земельного банку у Харкові архітектора О. Бекетова, з прикрасою Києва Володимирським собором архітекторів І. Шторма, О. Беретті, А. Прахова, що використовували під час будівництва канони середньовічних візантійських храмів. Можна познайомити студентів з великими досягненнями української монументальної скульптури того часу – пам'ятниками Володимиру Хрестителю (скульптори П. Клодт, М. Демут-Малиновський, К. Тон), Рішельє в Одесі (І. Мартос), Івану Котляревському (Л. Позен) [12, с. 12–19].

До використання у навчальному процесі відеоматеріалів ставляться загальні дидактичні вимоги, зокрема: високий естетичний рівень і емоційний вплив; пізнавальна значимість; фактологічна достовірність; зв'язок художніх образів з реальним життям у певну історичну епоху; добір

занять, найбільш доцільних для ефективного вирішення поставлених освітніх, розвиваючих і виховних завдань.

Перш за все викладачу необхідно вирішити завдання з накопичення відеоматеріалів, створюючи власну відеотеку і каталог із залученням матеріалів районної та міської відеотек, що містять науково-популярні та публіцистичні передачі, документальне кіно, фрагменти художніх фільмів. Потім варто продумати, які відеоматеріали доцільно використовувати на лекціях, а які на семінарах. Слід підготуватися до показу обраних матеріалів – провести хронометраж фрагменту і визначити час перегляду (15-20 хвилин); розбити фрагмент на смислові одиниці, сформулювавши до них питання і завдання для студентів; визначити значення фрагмента для вивчення конкретної теми; окреслити результати перегляду.

Студенти можуть записати для практичних занять документальні фільми, наприклад, "Київська Русь", "Запорізька Січ", "Богдан Хмельницький", "ОУН-УПА", "Друга світова війна", створені на основі архівних матеріалів, інтерв'ю учасників подій, вилучивши зі звукового ряду оціночні судження і готові висновки. Фрагменти цих "препарованих" фільмів дозволять студентам зробити власні висновки і під час повторного повного перегляду порівняти з висновками вчених. Під час вивчення зазначених тем з історії України студентам можуть бути запропоновані методичні вказівки до відповідних розділів історії, що дасть змогу зробити вірні акценти та звернути увагу на головне [9; 10; 11].

Щодо ширше застосування в процесі навчання знаходять комп'ютерні кабінети, у комплект яких входять монітори на столах студентів і повний відеокomплект біля робочого місця викладача: великий екран, відеопроєктор, центральний монітор, колонки, пульт управління. Музично заняття оформляються за допомогою магнітофона.

Для роботи заздалегідь розробляються навчальні програми, створюються дидактичні матеріали (картки з назвою теми, план вивчення матеріалу, дати, терміни, поняття, схеми, питання і завдання, фрагменти історичних документів, карт та ін.). За допомогою відеокамери викладач виводить потрібні дидактичні матеріали на монітор і передає на великий екран.

Перед студентами можна поставити певне завдання, наприклад, запропонувати їм визначити основну ідею фільму, висловити свою думку про дійових осіб тощо.

Робота з кінофрагментом складається з наступних етапів: вступна бесіда, перегляд кінофрагмента, перевірка розуміння кінофрагмента.

Головна задача, яка стоїть перед викладачем на цьому етапі, – перевірка розуміння студентами змісту кінофрагмента. Особливістю

відеофільмів є повне зображення комунікативної ситуації. Крім того, відео дозволяє побачити, де відбувається дія.

Демонстрація відеофільму повинна бути частиною цілеспрямованого навчального процесу, що відповідає всім вимогам методики викладання історії та історії культури.

Таким чином, значення відеофільму визначається, перш за все, можливостями його як особливого засобу передачі інформації та організації її запам'ятовування.

Сучасний освітній процес передбачає розвиток у студентів творчих здібностей. Подібна вимога диктує необхідність роботи студентів з інформацією, самостійно сформованої ними у вигляді творчої освітньої продукції. Вирішенню цього завдання сприяє розвиток проектних технологій під час вивчення курсу історії. У цьому випадку інформаційні технології (ІТ), які призначені для створення інформаційних продуктів роду (текстів, презентацій, web-сторінок і т.ін.) і володіють величезним творчим потенціалом, також могли б стати ефективним інструментом у руках студентів.

Інформаційно-комунікаційні технології здатні стимулювати пізнавальний інтерес до історії, надати навчальній роботі проблемний, творчий, дослідницький характер, багато в чому сприяти оновленню змістовної сторони курсу історії, індивідуалізувати процес навчання і розвивати самостійну діяльність студентів.

Програми загального призначення Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint, Microsoft FrontPage, Microsoft Publisher, Adobe Photo shop і інші можуть з успіхом використовуватися викладачами історії. Спектр застосування цих програм у навчальному процесі досить великий. Вони можуть використовуватися для створення наочності, контролюючих тестів, творчих освітніх продуктів. Програма PowerPoint має великий потенціал створення наочно-образного уявлення історичного минулого. Викладач може самостійно створювати презентації до своїх занять або використовувати готові. У всесвітній мережі Інтернет представлений набір готових навчальних презентацій з курсу історії. Крім того, сьогодні широко практикується створення презентацій для творчого уявлення студентами свого інтелектуального продукту (домашньої роботи, реферату, доповіді, повідомлення тощо) [8, 12-18].

Текстовий редактор Microsoft Word також може служити прикладом найпростішого використання офісних додатків. За допомогою текстового редактора Word педагог може створити прості дидактичні матеріали та запропонувати їх студентам для самостійної роботи під час заняття в комп'ютерному класі. Такий матеріал може бути підготовлений у вигляді тексту з поясненнями, ілюстраціями, гіперпосиланнями і контрольними

питаннями. Студенти можуть створити за допомогою редактора Word власний інтелектуальний продукт, наприклад реферат, доповідь, повідомлення та ін.

Метою призначення табличні процесорів або електронних таблиць є, як правило, обробка числових даних. Проте можливості табличного процесора Excel у процесі навчання історії також різноманітні. За допомогою цього офісного додатку можна створювати графіки та діаграми під час вивчення тем соціально-економічної історії, в яких фігурують кількісні показники (обсяг виробництва, рівень безробіття, процес ціноутворення та ін.). Excel дозволяє обробляти статистичні дані економічного та соціологічного характеру, проводити порівняльний аналіз таких даних.

У діяльності викладача важливою ланкою є діагностика знань студентів. Використовуючи табличний процесор Microsoft Excel можна створити таблиці, контролюючі тести з різних розділів історичного курсу. Відомі приклади використання цієї програми для створення електронних журналів.

Енциклопедії здійснюють допоміжну функцію в основному процесі навчання. Програми-бібліотеки (збірники різних текстів) забезпечені пошуковими системами. Вони також є електронною версією паперових видань. Програми-репетитори орієнтовані на заключний етап навчання (наприклад, на інтенсивну підготовку до іспиту). Задачники-програми дозволяють організувати процес отримання нових знань у захоплюючій формі. За формою ці програми нагадують ігри, але по суті містять у собі серйозні навчальні завдання [13, 32-36].

Таким чином, комп'ютерні технології дозволяють використовувати різні види завдань інтерактивного характеру – за подіями, за хронологією, за географічним найменуванням, топонімікою, термінами і поняттями, за персоналіями. Студентам пропонується зіставити зміст лівої та правої частин колонок і проставити номери в необхідному порядку; заповнити прогалини; виконати тестові завдання, розв'язати кросворди.

Викладачі і студенти успішно створюють інтерактивні карти з історії, застосовувані як з метою вивчення нового матеріалу, так і під час закріплення вивченого. Програма PowerPoint дає можливість використовувати ресурси в таких формах презентації як тексти, слайди, відео- і аудіофрагменти, діаграми, таблиці. Комп'ютерні презентації в цій програмі дозволяють створити слайд-фільм уроку, дібравши потрібні історичні карти, схеми, ілюстрації і таблиці, підготувати інформацію за персоналіями, хронологією і картографією, термінами і поняттями, залучаючи ресурси електронного словника.

Студентам можна запропонувати підготувати проекти-презентації з історії української культури певної епохи. Аналіз проектного дослідження дозволяє виявити успіхи і невдачі цього виду навчальної діяльності. Перш за все підвищується активність студентів, зростає їх інтерес до історії, досконалішими стають вміння в галузі історії та інформатики.

Діяльність викладача об'єднується з образотворчим процесом на екрані, розкриваючи і доповнюючи інформацію візуальними образами й задаючи певний темп і ритм заняттю. Візуальне занурення привносить елемент об'єднання учасників, пов'язаних спільною справою, організує й дисциплінує студентів. Цей різновид навчання дозволяє активно сприймати інформацію завдяки тим асоціаціям, які виникають внаслідок зорових образів. Практичну користь цей метод роботи, як і будь-який інший, дає за умови систематичного його застосування.

Програму PowerPoint можна застосовувати на лекційному занятті під час вивчення нового матеріалу, під час лекції-діалогу з пройденої теми, для відпрацювання понятійного апарату студентів і під час узагальнюючого повторення.

Програма дозволяє застосовувати в різних формах і колірних гамах усе різноманіття зорового ряду: картини, портрети, схеми, карти, діаграми і таблиці, тексти.

Усі зображення умовно поділяються на дві великі групи: а) реалії досліджуваної епохи (об'єктивне) і б) особисті думки і погляди (суб'єктивне).

У такий спосіб виникає ефект діалогу, що вносить у процес заняття певне драматичне напруження і відображає саме розуміння історії як низки подій. Застосування під час навчання мультимедійних технологій сприяє частковому вирішенню цієї проблеми. Електронні навчальні посібники, створені на базі мультимедіа, активно впливають на пам'ять і уяву, полегшують процес запам'ятовування, дозволяють зробити заняття більш цікавим і динамічним, "занурити" студента в обстановку будь-якої історичної епохи, створити ілюзію присутності, співпереживання, сприяють становленню об'ємних і яскравих уявлень про минуле.

Застосування інформаційно-комунікативних технологій дозволяє реалізувати ідеї індивідуалізації та диференціації навчання, що видається особливо важливим в умовах вищої школи. Сучасні навчальні посібники, створені на базі інформаційно-комунікативних технологій, характеризуються інтерактивністю (здатністю взаємодіяти зі студентом), містять систему гіперпосилань, що дозволяє студентам самостійно вибрати свій вектор процесу пізнання, дозволяють більшою мірою реалізувати розвиваючу парадигму в освіті.

Пріоритет дослідницьких і проектних технологій під час викладання історії припускає використання широкої бази історичних джерел, яка не завжди є в університетських бібліотеках. Можливості інформаційно-комунікативних технологій (електронних навчальних посібників і глобальної мережі Інтернет) зі зберігання й передачі інформації дозволяють вирішити ці завдання – підвищити інформаційну насиченість, доповнити і поглибити їх зміст.

Сучасний освітній процес передбачає розвиток творчих здібностей студентів. З цього випливає необхідність роботи студентів з інформацією, самостійно сформованої ними у вигляді творчої освітньої продукції. Вирішенню цього завдання сприяє розвиток проектних технологій у процесі вивчення історії. У цьому разі інформаційно-комунікативні технології, призначені для створення інформаційних продуктів різного роду, мають величезний творчий потенціал для розвитку студентів.

Величезні можливості для користувачів пропонує Інтернет, всесвітня мережа якого включає електронну пошту, дає доступ до графічного і мультимедійного змісту Web. У поняття мультимедіа входить багатокomпонентна інформаційна середа, сукупність якої становить текстова інформація (тексти, числові дані), аудіоряд (мова, музика, звукові ефекти), відеоряд (анімація, відео, графічні зображення). Тут же є пошукові системи, канали для переговорів і дискусій у режимі реального часу, ігри, новини. Віртуальний ресурсний центр включає в себе виставки та постійні експозиції провідних музеїв розвинених країн світу.

Не виходячи з дому і не відвідуючи бібліотек, можна знайти найсвіжішу інформацію, оскільки в Інтернеті є величезна кількість платних і безкоштовних баз даних і найрізноманітніших знань. За допомогою Інтернету можна отримати доступ до багатьох заочних курсів, взяти участь у дискусіях, знайти відомості з практично будь-якого виду діяльності людини.

Інтернет містить стільки ж текстової інформації, скільки бібліотеки з десятками мільйонів одиниць книжок, він нараховує мільйони сайтів і мільярди сторінок. В Інтернеті представлено як електронні каталоги, створені за традиційним принципом (найбільш ефективні, містять інтернет-бібліографію), так і автоматичні пошукові системи, яким притаманна оперативність і висока швидкість роботи поряд з обширним охопленням матеріалів. Зазвичай користувачі мають справу і з тим, і з іншим типом пошукових систем, виходячи з раціональності вирішення поставлених задач.

Пошукові інструменти Інтернету в чомусь нагадують каталоги бібліотеки: книжковими полицями тут служать пошукові сервери, а

картками каталогу – посилання на ресурси, що видаються в якості результатів пошуку на цих полицях-серверах.

У всевітній мережі WWW документи представлені з допомогою гіпертекстової розмітки документів та створення програм-браузерів, необхідних для того, щоб на персональних комп'ютерах перетворювати документи в зображення на екрані. Можливості програмного забезпечення браузерів, наприклад Internet Explorer, дозволяють доводити інформацію до користувача, знімати з неї копії [5, 169].

Викладач історії може використовувати освітні ресурси Інтернету для пошуку історичних джерел, текстів монографій і курсів лекцій, різноманітних методичних матеріалів, газетних і журнальних статей, курсових тощо. В Інтернеті можна знайти сайти різних освітніх установ та органів управління освітою.

Електронні бібліотеки являють собою складні інформаційні системи. Усе частіше на сайтах цих бібліотек розміщуються відскановані книжкові тексти.

Таким чином, застосування Інтернету відбувається з передачею текстової, звукової, графічної та відеоінформації. Користувачі мають можливість вибирати джерела інформації – базова інформація на серверах, бази даних провідних бібліотек, музеїв, наукових центрів вищих навчальних закладів. На наш погляд, включення Інтернету в процес навчання дає можливість здійснювати спільні проекти зі студентами інших вузів та інших регіонів і країн.

Використання Інтернету на лекціях та семінарах з історії України й історії української культури значно збільшує обсяг інформації, задіяної в історичній освіті, дозволяє вільно реалізувати сучасні інтерактивні технології, у тому числі проектні та модульні [5].

Обговорення результатів. Проведене дослідження свідчить про високу ефективність застосування інформаційних технологій під час викладання історії України та історії української культури у вищому навчальному закладі. Використання відеоматеріалів, комп'ютерних програм та Інтернет-ресурсу забезпечує ґрунтовну якість процесу викладання історичних дисциплін та повноцінне засвоєння матеріалу студентами.

Висновки. Таким чином, інформаційні технології здатні стимулювати пізнавальний інтерес до історії, надати навчальній роботі проблемний, творчий, дослідницький характер, багато в чому сприяти оновленню змістовної сторони курсу історії України та історії української культури, індивідуалізувати процес навчання і розвивати самостійну діяльність студентів.

Інформаційні технології розширюють можливості діагностики рівня засвоєння історичної інформації. Різноманітні тестові системи дозволяють

індивідуалізувати процес оцінки знань, розвивати здатність студентів до самооцінки. Наше століття – це століття високих комп'ютерних технологій, інноваційного розвитку економіки, глобальної інформатизації, інтенсивного розвитку засобів комунікації, час стрімких соціальних та економічних змін. Необхідно забезпечити подальше впровадження інформаційних технологій у сучасну систему освіти.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аствацатуров Г. Технология конструирования мультимедийного урока / Г. Аствацатуров // Учитель истории. – 2002. – №2. – С. 2-6.
2. Барладин О., Исаев Д., Даченко Л. Историчний атлас в комп'ютерній класі // Історія в школах України, 2005. – №5. – С. 15-21.
3. Боголюбов В.И. Инновационные технологии в педагогике / В.И. Боголюбов // Школьные технологии. – 2005. – №1. – С. 23-29.
4. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании / И.Г. Захарова. – М.: Академия, 2007. – 285с.
5. Интернет в гуманітарній освіті / [За ред. Полат Е. С.]. – М.: Владос, 2001. – 272с.
6. Калущая Е.К. Современный кабинет истории: проблемы и перспективы / Е.К. Калущая // Преподавание истории в школе. – 2008. – №3. – С. 3-6.
7. Короткова М.В. Личностно-ориентированный подход в использовании наглядных средств на уроках истории / М.В. Короткова // Преподавание истории в школе. – 2008. – №1. – С. 3-8.
8. Ладиченко Т. Електронний педагогічний програмний засіб з історії – новий крок в оволодінні учбовим матеріалом // Історія в школах України. – 2005. – №4. – С. 12-18.
9. Методичні вказівки до семінарських занять з курсу "Історія України" за темою "Історія України XVII ст. Доба Богдана Хмельницького. Руїна" для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укладачі: Перетокін А.Г., Дірявка Ю. П. – Дніпропетровськ, ДВНЗ ПДАБА. – 2013. – 29 с.
10. Методичні вказівки до семінарських занять з курсу "Історія України" за темою "Україна в роки Другої світової та Вітчизняної війни" для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укладачі: Перетокін А.Г., Дірявка Ю.П. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2012. – 22 с.
11. Методичні вказівки до семінарських занять з курсу "Історія української культури" за темою "Історія культури Київської Русі" для

- студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укладач: Перетокін А.Г. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2012.– 20 с.
12. Методичні вказівки до семінарських занять з курсу "Історія української культури" за темою "Історія української культури ХІХ століття" для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укладач: Перетокін А.Г. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2012.– 22 с.
 13. Мокрогуз О. ПК як універсальна складової оптимізації роботи вчителя (З практики запровадження комп'ютерних технологій на уроці історії) // Історія в школах України. – 2005. – №1. – С. 32-36.
 14. Студеникин М.Т. Современные технологии преподавания истории в школе / М.Т. Студеникин. – М.: Владос, 2007. – 227с.
 15. Фоменко А., Пометун О. Сучасні комп'ютерні навчальні програми з історії та підходи до їх використання на уроках // Історія в школах України. – 2003 – №3. – С. 8-12.